

پژوهش‌های جغرافیایی - شماره ۶۱، پاییز ۱۳۸۶

صص ۸۹-۹۹

تحلیل عوامل جغرافیایی موثر در مهاجرت‌های روستایی شهرستان زنجان از سال ۱۳۵۵ تا ۱۳۷۵*

حمید جلالیان** - استادیار، گروه جغرافیا دانشگاه زنجان

بهروز محمدی یگانه - استادیار، گروه جغرافیا دانشگاه زنجان

دریافت مقاله: ۱۳۸۴/۱۰/۲۶ تایید نهایی: ۱۳۸۵/۹/۲۹

چکیده

موضوع مهاجرت‌های روستایی - شهری همواره مورد توجه اندیشمندان علوم اجتماعی، جغرافی‌دانان و اقتصاددانان بوده است. مقاله حاضر نیز در پی یک مطالعه موردی از وضعیت مهاجرت روستایی در شهرستان زنجان تدوین شده است. نگرش ساختاری و توجه به توان‌ها و محدودیت‌های جغرافیایی ناحیه مورد مطالعه، دیدگاه غالب در این مقاله است. محدوده مطالعه نیز شامل شهرستان زنجان (بر اساس تقسیمات اداری تا سال ۱۳۷۵) بوده که اطلاعات مورد نیاز آن با استفاده از روش کتابخانه‌ای و اسنادی، تهیه پرسشنامه و مطالعه میدانی حوزه‌های روستایی و محله‌های مهاجر نشین شهر زنجان جمع‌آوری شده و از طریق پردازش پرسشنامه‌ها و همچنین تحلیل مؤلفه‌های اصلی به نتیجه رسیده است. نتایج این تحقیق نشان می‌دهد که شهرستان زنجان طی دهه‌های ۶۵-۱۳۵۵ و ۷۵-۱۳۶۵ با مهاجرت شدید روستایی- شهری روبرو بوده که پی‌آمدهای منفی را در محیط‌های روستایی و شهرها سبب شده است. همچنین، مهمترین علتهای مهاجرت روستایی در این شهرستان عبارت بودند از: کمبود آب و زمین، محرومیت و ضعف خدماتی، بیکاری و درآمد اندک.

کلیدواژه‌ها. مهاجرت‌های روستایی، عوامل جغرافیایی، شهرستان زنجان.

مقدمه

در سراسر جهان به‌ویژه پس از جنگ جهانی دوم مهاجرت‌های روستایی به عنوان پدیده‌ای جمعیتی در عرصه‌های ملی و بین‌المللی مطرح شد. اگر چه این مهاجرت‌ها در آغاز طبیعی و منطقی به نظر می‌رسید اما بعد از چند دهه و به دنبال آثار و پی‌آمدهای نامطلوب آن در کشورهای کمتر توسعه یافته، غیر منطقی و مشکل‌زا تلقی شد. ضعف ساختارهای اقتصادی و اجتماعی مناطق روستایی سبب گردید تا روستاییان برای به دست آوردن فرصت‌های بهتر زندگی به مناطق شهری مهاجرت کنند (طاهرخانی، ۱۳۸۰، ۶۸).

کشور ما ایران نیز بر کنار از جریان‌ها و تحولات جمعیتی و تکنولوژیکی دنیا نبوده و در بسیاری از مسایل اقتصادی و اجتماعی از جمله مهاجرت‌های روستایی ویژگی‌های مشترکی را با اکثر کشورهای در حال توسعه دنیا نشان می‌دهد. با این حال، به دلیل تفاوت‌های تاریخی، قومی و فرهنگی سرزمین ایران و نیز اختصاصات طبیعی و انسانی هر منطقه از کشور، تفاوت‌های

* این مقاله مستخرج از طرح پژوهشی شماره ۸۱۳۳۲ سال ۱۳۸۲ معاونت پژوهشی دانشگاه زنجان می باشد.

**

نویسنده مسئول: ۰۲۴۱۵۱۵۲۲۹

معنی داری از لحاظ شکلی و محتوایی در پدیده مهاجرت روستایی مشاهده می‌شود که بررسی و تحلیل آن به منظور بهره‌گیری در برنامه ریزی‌های روستایی و منطقه‌ای ضروری به نظر می‌رسد.

مطالعه آمارهای جمعیتی روستاها در استان زنجان نشان می‌دهد در دوره‌های مختلف همواره بخشی از جمعیت روستایی محیط روستا را ترک کرده و به شهرها مهاجرت کرده‌اند. این روند روستا گریزی در سال‌های اخیر نه تنها کاهش نیافته بلکه در مواردی شدت نیز یافته است. در این میان، تعدادی از آبادی‌های روستایی به کلی خالی از سکنه گشته و تعدادی دیگر نیز در آستانه خالی شدن قرار دارند (جلالیان، ۱۳۷۹، ۲). مقایسه میزان رشد طبیعی جمعیت روستایی استان با رشد نهایی آن که متاثر از مهاجرت نیز می‌باشد به خوبی بیان‌گر میزان مهاجرت‌ها به خارج از روستاها است به گونه‌ای که علی‌رغم رشد طبیعی حدود ۳٪ در روستاهای زنجان، میزان رشد نهایی کمتر از ۰/۵٪ می‌باشد و در برخی از روستاها نیز رشد منفی مشاهده می‌شود.

مبانی نظری

مهاجرت موضوعی بین رشته‌ای است؛ از این رو، در تعدادی از علوم اجتماعی و اقتصادی، آراء و نظریات متعددی درباره آن مطرح شده است که در ادامه به برخی از مهمترین آن‌ها اشاره می‌شود:

دیدگاه‌های اقتصادی مهاجرت‌ها را مکانیزمی برای توزیع مجدد نیروی کار در نظر می‌گیرند. اقتصاددانان کلاسیک از جمله آدام اسمیت مهاجران کارگر را نیز تابع قانون عرضه و تقاضای اقتصادی می‌دانستند (زنجانی، ۱۳۸۰، ۱۳۶). در دیدگاه اقتصادی، مهاجرت ناشی از تفاوت‌های شغلی - درآمدی و سطوح امنیتی بین مناطق شهری و روستایی است. دین ونک و همکاران (Deenan wenk et al) معتقدند که مهاجران روستایی از مناطق با شرایط نامناسب به مناطق با شرایط بهینه مهاجرت می‌کنند. استیگلیتز (Stiglitz) معتقد است اگر مهاجرت را به عنوان مکانیزم تعادل بخش بدانیم، در آن صورت می‌توان انتظار داشت که وقتی تعداد بیکاران افزایش می‌یابد، مهاجرت نیز همگام با آن از روندی افزایشی برخوردار شود (طاهرخانی، ۱۳۸۰، ۷۵). این نگرش، مهاجرت‌های روستایی را عمدتاً به دلیل نبود فرصت‌های شغلی در روستاها و دسترسی به شغل و درآمدهای انتظاری در شهر و منافع ناشی از آن و در واقع تابعی از عوامل اقتصادی می‌داند. سابان Saban در سال ۱۹۶۴ اثبات می‌کند بیکاری افراد احتمال مهاجرت را در مقایسه با افراد دارای کار بیشتر می‌کند.

بوگ (Bogue) دو گروه از عوامل شامل عوامل جاذبه^۱ و عوامل دافعه^۲ را در مهاجرت‌های روستایی تعریف می‌کند. به اعتقاد وی، جاذبه‌ها عمدتاً فرصت‌های شغلی بهتر، وجود مراکز تفریحی، فعالیت‌های فرهنگی، شرایط خوب محیط کار و زندگی همانند مسکن و خدمات رفاهی و فرصت‌های کسب آموزش‌های حرفه‌ای را شامل می‌شود که بیشتر در شهرها متمرکزند و پاره‌ای دافعه‌ها نیز که در محیط روستایی وجود دارد، سبب جدایی جمعیت از آن‌ها و جذب در شهرها می‌گردد؛ عواملی چون کاهش منابع مالی و کم توجهی به بخش کشاورزی، مکانیزه شدن کشاورزی و در نتیجه محدودیت‌های شغلی در این بخش، نبود بستر مناسب برای رشد خلاقیت‌های فردی و اجتماعی، حوادث طبیعی مستمر از آن جمله‌اند.

آرتور لوئیس (Arthur W. Lewis) هم مهاجرت‌های روستایی را در بطن فرآیندهای توسعه اقتصادی تبیین می‌کند و از تضاد بین دو بخش اقتصادی سرمایه‌داری نوین در شهرها و معیشت سنتی در نواحی روستایی کشورهای در حال توسعه سخن می‌گوید که برآیند آن مهاجرت روستاییان مازاد به شهرها می‌باشد. مایکل تودارو (M. Todaro) نیز علاوه بر اختلاف درآمد میان شهر و

روستا، احتمال کارایی در شهر را در تصمیم گیری مهاجران مهم می داند (زنجان، ۱۳۸۰، ۱۳۵). هرزوک (W. Herzog) نیز بر دو عامل کلیدی درآمد و اشتغال تأکید ویژه ای دارد.

دیدگاه های اجتماعی بی آنکه از نقش عامل اقتصادی در مهاجرت غفلت کنند، آن را تنها عامل برانگیزاننده مهاجرت ها نمی دانند و علاوه بر عوامل ارادی، انگیزه هایی چون تحمل یا عدم تحمل شرایط زیستی، تشکیل خانواده و الحاق به آن، تحصیل، تمایل به زندگی در نقاط خاص و زمینه های قومی، فرهنگی و مانند آن را نیز در مهاجرت های روستایی - شهری دخیل می دانند.

راونشتاین (Ravenstein) از پیشگامانی است که موضوع مهاجرت را مورد توجه قرار داده و قواعدی بدین شرح برای مهاجرت مشخص کرده است:

- ۱- عوامل اقتصادی مهمترین عامل برانگیزنده مهاجرت هاست، اگرچه عوامل اجتماعی و فرهنگی دیگری نیز موثر واقع می شوند.
- ۲- در اغلب موارد مهاجرت به صورت مرحله ای اتفاق می افتد یعنی مهاجرت از روستا به شهرهای نزدیک تر و کوچک تر و سپس به شهرهای بزرگ تر و قطب های صنعتی و خدماتی انجام می گیرد.
- ۳- علاوه بر جریان غالب مهاجرت از روستاها به نقاط شهری و از شهرهای کوچک به بزرگ، جریان وارونه ای (اگر چه ضعیف) از مهاجرت از شهرها به نقاط روستایی وجود دارد.
- ۴- رابطه مستقیمی بین ارتباطات و مهاجرت وجود دارد.
- ۵- شدت مهاجرت بین دو نقطه با فاصله آن دو، رابطه معکوس دارد (زنجان، ۱۳۸۰، ۱۳۱).

فاوست و همکارانش معتقدند که از دیدگاه نظری چهار عامل در تصمیم گیری برای مهاجرت مؤثر هستند:

- ۱- فشارهای اکولوژیکی، ۲- عوامل ناهنجاری، ۳- انگیزه های اقتصادی، ۴- انگیزه های روان شناختی (Fawcett et al 1982, 109). ژان پتیه (Pitie) محقق فرانسوی علت های مهاجرت روستایی را با توجه خاص به وضعیت اروپا در شش عامل کلی دسته بندی می کند شامل: ۱- تحول تاریخی، ۲- جاذبه شهری، ۳- بی ثباتی و کمبود اشتغال و درآمد روستایی، ۴- توجه به کیفیت زندگی، ۵- رشد زیاد جمعیت و مسایل اشتغال و درآمد، ۶- ناهماهنگی توسعه تمدن روستایی و شکل های معاصر تمدن شهری (پتیه، ۱۳۶۹، ۵۸-۴۶). وی دلایل مهاجرت روستایی در اروپا را به کشورهای جهان سوم در سایر سرزمین ها نیز تسری می دهد و همه را ناشی از ناهماهنگی تمدن روستایی سنتی و شکل های معاصر تمدن شهری می داند.

عباس سعیدی معتقد است تحولات جمعیتی و مهاجرت های روستایی در کشورهای در حال توسعه و از جمله ایران در مقایسه با آنچه که در دنیای پیشرفته اتفاق افتاده است، تفاوت های اساسی داشته و دلایل آنها متفاوت می باشد؛ چرا که مهاجرت های روستایی در کشورهای عقب مانده بیشتر ناشی از رکود نواحی روستایی و ضعف دولت ها در خدمات رسانی روستایی است که مهاجرت های ناخواسته را نتیجه داده است. در حالی که در کشورهای صنعتی نیاز صنایع شهری به نیروی کار همراه با پیشرفت در کشاورزی و مکانیزه شدن آن به این مسئله دامن زده است (سعیدی، ۱۳۷۷، ۸۹).

مسعود مهدوی بر این باور است که مهاجرت روستاییان به شهرها دارای دو بعد عمده است: اول، رشد بی رویه جمعیت روستایی و در نتیجه حدوث جمعیت مازاد در روستاها که منجر به مهاجرت می شود، زیرا روستاها در کشور ما توان محیطی و ظرفیت های تولیدی محدودی دارند و چنانچه سرمایه گذاری لازم صورت نگیرد توان نگه داشت جمعیت اضافه را ندارند؛ و جنبه دوم مهاجرت روستایی، در اختلاف سطح زندگی دو محیط شهر و روستا نهفته است که روستاییان را در پی رفاه نسبی به سوی شهرها می کشاند (مهدوی، ۱۳۷۷، ۱۴۲-۱۳۹). در همین زمینه، (اندرسون) فقر روستاییان را عامل اصلی مهاجرت به شهرها

می‌داند و معتقد است که روستائیان برای فرار از آسیب‌های ناشی از فقر روانه شهرها می‌شوند (Anderson 2002 p2). محمد حسین پاپلی یزدی و همکاران طی مطالعات خود در استان خراسان، مجموعه‌ای از عوامل اجتماعی، اقتصادی و محیطی را بر شمرده و مهمترین علت‌های مهاجرت روستا-شهری را مسئله افزایش جمعیت و در نتیجه آن کمبود زمین و عدم اشتغال در روستاها دانسته‌اند (پاپلی یزدی و همکاران، ۱۳۶۶، ۱۲۳-۷۷).

بهروز محمدی یگانه و همکاران در یک پژوهش گسترده با هدف مطالعه روستاهای خالی از سکنه در استان زنجان، علاوه بر عوامل ساختاری در مهاجرت‌های روستایی نقش عوامل طبیعی را در ناپایداری آبادی‌ها و مهاجرت‌های روستایی مورد توجه قرار می‌دهند. آنها با مطالعه وضعیت عوامل توپوگرافیک (ارتفاع و شیب) و عوامل اقلیمی (دما و بارش) و منابع آب و خاک و تحلیل وضعیت روستاها، تاثیر عوامل طبیعی در مهاجرت و تخلیه روستاها را بیش از سایر عوامل دانسته و حتی اندک بودن درآمد اقتصادی را ناشی از ضعف بنیان‌های طبیعی روستاها دانسته‌اند (مهدوی، قدیری معصوم و محمدی یگانه، ۱۳۸۳، ۲۱۴-۲۰۳).

اگرچه در مورد علت‌های مهاجرت روستایی - شهری سؤالات مشخصی مطرح است که در این تحقیق نیز مد نظر بوده‌اند، اما سؤالات اصلی در این تحقیق خاص عبارت بودند از:

- ۱- در محیط‌های روستایی زنجان توان محیطی روستاها و ویژگی‌های جغرافیایی آنها چه نقشی در مهاجرت روستائیان به شهرها داشته است؟
- ۲- آیا نزدیکی یا دوری به شهر مرکزی و بهره‌مندی یا محرومیت از خدمات زیربنایی و رفاهی نقشی در مهاجرت روستائیان داشته است؟ و بالاخره،
- ۳- علل یا عوامل اصلی و بنیادی در مهاجرت‌های روستایی زنجان که قابل تعمیم به سایر مناطق باشد کدامند؟ با توجه به پرسشهای مطرح شده، فرضیه‌هایی به شرح زیر مد نظر است:
- ۱- مهاجرت‌های شدید روستایی عمدتاً به دلیل ضعف بنیان‌های محیط طبیعی و منابع تولید کشاورزی صورت می‌گیرد؛ چراکه رشد جمعیت روستاها متناسب با توان تولیدی آنها نمی‌باشد.
- ۲- کمبود امکانات زیربنایی و رفاهی بر مهاجرت روستائیان و متروک شدن روستاها مؤثر است.
- ۳- با افزایش فاصله از شهر مرکزی (زنجان) و محرومیت از خدمات جانبی آن، مهاجرت‌های روستایی نیز تشدید می‌شود.

روش تحقیق

در این تحقیق تلاش در یافتن روشی بود تا بتوان شبکه روابط علت و معلولی را در ابعاد عینی و ذهنی مسایل و فرضیات تحقیق بیان کرده و از این طریق رویدادها و فرآیندها را مورد بررسی و تحلیل قرار داد. همچنین، به دلیل ماهیت موضوع و زمان گذشته اتفاقات صورت گرفته (مهاجرت‌های روستایی - شهری)، کنترل متغیرها امکان پذیر نبوده است. بنابراین، روش تحقیق ما در این پژوهش عبارت بود از روش «تحلیل تاریخی» و روش «تحلیل مؤلفه‌های اصلی نرمال». که چهار عامل جغرافیایی - اقتصادی که می‌توانستند بر مهاجرت روستائیان اثر گذار باشند به عنوان مؤلفه‌های اصلی تعریف و به آزمون گذاشته شد؛ این چهار عامل عبارت بودند از:

- ۱- فاصله از شهر زنجان، ۲- منابع کشاورزی (سطح زیر کشت و آب)، ۳- صنایع دستی، ۴- خدمات زیر بنایی و رفاهی.

فنون اجرایی پژوهش ترکیبی از سه روش اساسی بوده است: الف) مسئله‌یابی، مطالعه مبانی نظری موضوع و جمع‌آوری اطلاعات و داده‌های آماری از طریق روش کتابخانه‌ای.

ب) مطالعه میدانی با استفاده از روش‌های مشاهده، مصاحبه و تکمیل پرسشنامه.

ج) در نهایت، آمار و اطلاعات بدست آمده با توجه به اهداف و فرضیه‌های تحقیق پردازش شده و تحلیل گردید. تدوین و تحلیل مؤلفه‌ها و سپس ارائه نتایج مهمترین بخش این پژوهش بود.

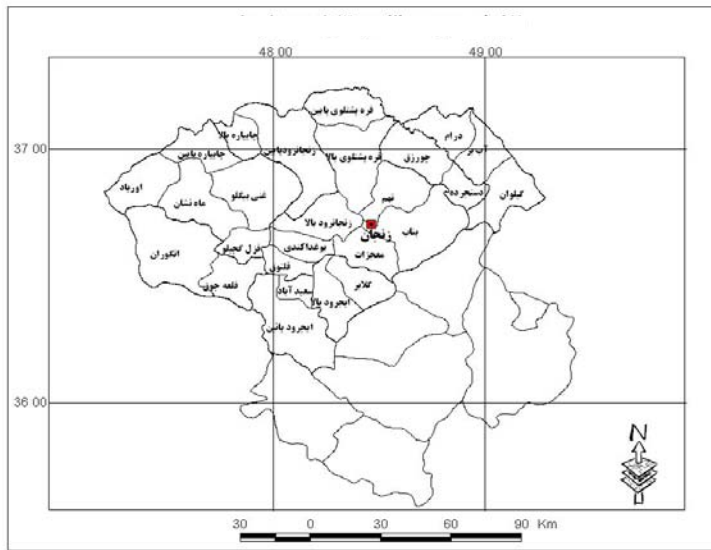
همچنین یادآور می‌شود در مطالعه میدانی و استفاده از پرسشنامه دو نوع پرسشنامه تهیه و تکمیل گردید. ابتدا پرسشنامه مهاجرتی توسط مهاجران ساکن در شهر تکمیل شد. در این پرسشنامه اطلاعاتی در مورد فرد مهاجر و ویژگی‌های فردی و خانوادگی او، مبداء اولیه، مشخصات شغلی و سایر موارد درج شده است. تعداد نمونه‌ها برای تکمیل پرسشنامه مهاجرتی با استفاده از فرمول کوکران و با در نظر گرفتن سطح اطمینان ۹۵٪ رقم ۱/۹۶ را برای t و برای p و q به ترتیب اعداد ۴۹ و ۵۱٪ در نظر گرفته شد. همچنین با توجه به عدم امکان دسترسی به برخی نمونه‌ها ۵٪ بر حجم کل نمونه اضافه شد و نهایتاً ۳۹۴ نمونه انتخاب و پرسشنامه تکمیل گردید.

همچنین پرسشنامه دیگری با نام پرسشنامه روستا تدوین شد تا اطلاعات مورد نیاز در مورد روستاها و مشکلات آنها را بازگو کند. تکمیل این پرسشنامه به صورت ردیابی مقصد - مبداء صورت گرفته است. به این معنی که با اطلاعاتی که در پرسشنامه مهاجرین در مورد مبداء مهاجران به دست آمد، روستاهای دارای بیشترین تعداد مهاجر مشخص شده و برای تکمیل پرسشنامه روستا به آنها مراجعه شد.

ناحیه مطالعاتی

برای این تحقیق حوزه اداری - سیاسی شهرستان زنجان در سال ۱۳۶۵ به عنوان ناحیه مطالعاتی انتخاب شده است که دارای بیشترین وسعت بوده و از سال ۱۳۵۵ تا ۱۳۷۵ محدوده آن ثابت مانده است. این شهرستان در قسمت شمال غربی کشور ایران و در استانی به همین نام واقع شده است. موقعیت نسبی برابر است با ۳۶ درجه و ۴ دقیقه تا ۳۷ درجه و ۱۵ دقیقه عرض شمالی، و در طول جغرافیایی ۴۷ درجه و ۱۵ دقیقه تا ۴۹ درجه و ۱۰ دقیقه طول شرقی قرار دارد (مرکز آمار ایران، ۱۳۷۵).

شهرستان زنجان در سال‌های ۵۵ تا ۶۵ دارای شش بخش بوده است (مرکز آمار ایران، ۱۳۶۵) که در سال ۷۵ بخش ماهنشان و سپس در سال ۷۶ بخش‌های طارم علیا و ایجرود نیز از آن جدا شده و به شهرستان تبدیل شدند. بنابراین، با تقسیمات سیاسی - اداری کنونی (سال ۱۳۸۳) محدوده مطالعه شامل چهار شهرستان به نام‌های زنجان، طارم، ایجرود و ماهنشان می‌گردد که مجموعاً مساحتی برابر با ۱۳۵۴۹ کیلومتر مربع را در بر می‌گیرد. (شکل ۱ و جدول ۱)

شکل ۱ محدوده مطالعه به تفکیک دهستان

جدول ۱ مساحت و جمعیت محدوده مطالعه در سال‌های ۱۳۵۵، ۱۳۶۵، ۱۳۷۵

میزان رشد (%)			جمعیت (نفر)			مساحت (Km ²)	نام بخش
۱۳۵۵-۷۵	۱۳۶۵-۷۵	۱۳۵۵-۶۵	۱۳۷۵	۱۳۶۵	۱۳۵۵		
-۰/۲۱	-۰/۵۱	۰/۱	۴۱۴۵۶	۴۳۶۴۶	۴۳۲۰۳	۱۸۲۶	ایجرود
۲/۲۷	۱/۹۴	۲/۵۷	۱۷۸۶	۱۴۷۳	۱۱۴۰		نقاط شهری *
-۰/۲۹	-۰/۶۱	۰/۶۴	۳۹۶۷۰	۴۲۱۷۳	۴۲۰۶۳		نقاط روستایی
۳/۳۳	۲/۰۷	۴/۶	۳۸۶۰۵۷	۳۱۴۳۰۵	۲۰۰۴۵۱	۵۸۸۸	زنجان (مرکزی)
۵/۳۸	۲/۸۸	۷/۹۴	۲۸۶۲۹۵	۲۱۵۴۵۸	۱۰۰۳۵۱		نقاط شهری
-۰/۰۱۷	۰/۰۹	-۰/۱۲	۹۹۷۶۲	۹۸۸۴۷	۱۰۰۱۰۰		نقاط روستایی
۱/۵۶	۱/۱۴	۱/۹۷	۴۳۴۶۰	۳۸۸۰۶	۳۱۹۱۷	۲۲۳۱	طارم
۵/۳۷	۶/۷۹	۳/۹۷	۴۳۳۸	۲۲۴۹	۱۵۲۳		نقاط شهری
۱/۲۷	۰/۶۸	۱/۸۷	۳۹۱۲۲	۳۶۵۵۷	۳۰۳۹۴		نقاط روستایی
-۰/۱۷	-۰/۲۹	-۰/۰۵۸	۶۷۳۷۸	۶۹۳۵۵	۶۹۷۶۲	۳۶۰۴	ماهشنان
۳/۸۸	۳/۵۳	۴/۲۲	۵۴۷۶	۳۸۶۹	۲۵۵۸		نقاط شهری
-۰/۴۱	-۰/۵۶	-۰/۲۶	۶۱۹۰۲	۶۵۴۸۶	۶۷۲۰۴		نقاط روستایی
۲/۲۴	۱/۴۵	۳/۰	۵۲۸۳۵۱	۴۶۶۱۱۲	۳۴۵۳۳۳	۱۳۵۴۹	شهرستان زنجان (محدوده مطالعه)
۵/۳۲	۲/۹۳	۷/۷۶	۲۹۷۸۹۵	۲۲۳۰۴۹	۱۰۵۵۷۲		نقاط شهری
۰/۰۱	-۰/۱	۰/۱۳	۲۴۰۴۵۶	۲۴۳۰۶۳	۲۳۹۷۶۱		نقاط روستایی

منبع: سرشماری عمومی نفوس و مسکن، استان زنجان، ۱۳۷۵.

* توضیح: هر کدام از بخش‌ها تنها یک نقطه شهری دارند که به جز شهر زنجان بقیه نقاط شهری تا سال ۱۳۷۶ نقطه روستایی بوده‌اند و بر اساس آخرین تقسیمات استان در سال ۷۶ به شهر تبدیل شدند.

بحث و نتیجه گیری

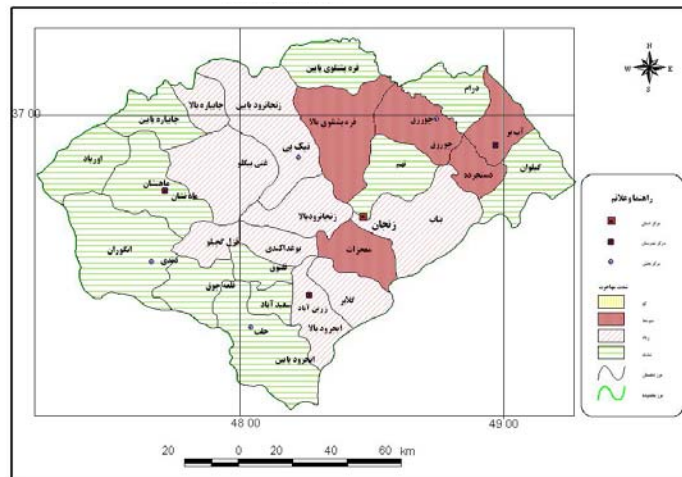
مقایسه نرخ رشد طبیعی جمعیت با رشد نهایی آن (که علاوه بر رشد طبیعی تحت تأثیر عامل مهاجرت به داخل یا خارج از جامعه نیز قرار دارد) می‌تواند بیان‌کننده میزان مهاجرت‌ها باشد. مقایسه جمعیت نهایی روستاهای زنجان با جمعیت قابل انتظار بر اساس میزان رشد طبیعی آنها در سه دوره سرشماری جمعیتی ۱۳۵۵، ۱۳۶۵ و ۱۳۷۵ بیانگر مهاجرت‌های شدید روستاییان به شهرها است (جدول ۲).

مطابق جدول ۲، شهرستان زنجان طی دوره ۱۳۵۵ تا ۱۳۷۵ با ۲/۲۴٪ رشد سالانه جمعیت روبرو بوده و جمعیت کل آن از ۳۴۵۳۳۳ نفر در سال ۱۳۵۵ به ۵۳۸۳۵۱ نفر در سال ۱۳۷۵ افزایش یافت. در داخل شهرستان، نقاط شهری همواره از رشد بالایی برخوردار بوده‌اند به طوری که با رشد متوسط ۵/۳۲٪ در سال طی دوره بیست ساله نرخ رشد بالایی داشته که بیش از ۲/۶٪ رشد آن ناشی از مهاجرت‌هایی است که عمدتاً از نواحی روستایی به نقاط شهری آن صورت گرفت. بنابراین جمعیت نقاط شهری شهرستان زنجان (محدوده مطالعه) از ۱۰۵۵۷۲ نفر در سال ۵۵ به حدود ۳۰۰۰۰۰ نفر در سال ۷۵ رسید.

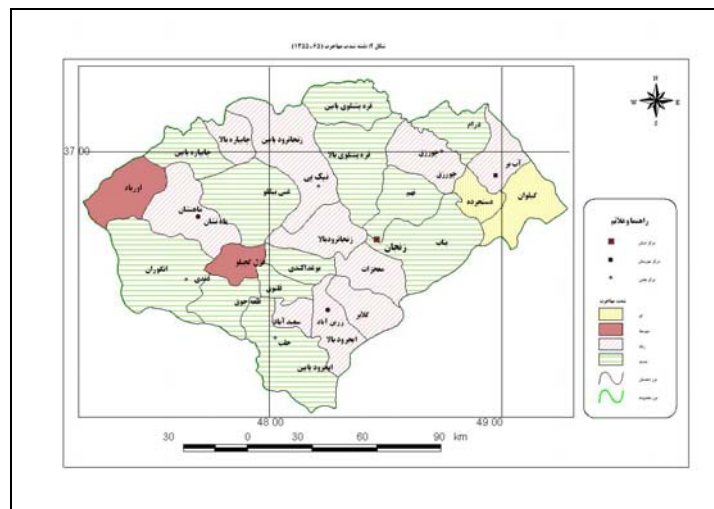
اما نکته مهم در جدول ۲ وضعیت جمعیت در نقاط روستایی است که علاوه بر رشد طبیعی زیاد نقاط روستایی (۲/۵٪) طی دوره بیست ساله، به دلیل مهاجرت‌های شدید از روستا، جمعیت این نواحی تقریباً ثابت مانده است (از ۲۳۹۷۶۱ نفر به ۲۴۳۰۶۳ نفر رسید). رشد نهایی جمعیت نقاط روستایی طی دوره اول (۶۵-۵۵) تنها ۰/۱۳٪ بوده در حالی که طی دوره دوم (۷۵-۶۵) روند نزولی در پیش گرفته است (رشد ۰/۱-٪). اما نرخ مهاجرت طی دوره بیست ساله برابر با ۲/۴۹-٪ بوده است؛ یعنی مهاجرت از نقاط روستایی به شهرها. میزان مهاجرت طی دوره اول (۶۵-۵۵) اندکی بیش از میزان مهاجرت طی دوره دوم (۷۵-۶۵) بوده است شکلهای ۲ و ۳ شدت مهاجرت‌های روستایی را به تفکیک دهستان طی دو دوره ده ساله نشان می‌دهند.

جدول ۲ مقایسه جمعیت قابل انتظار، جمعیت نهایی و میزان مهاجرت‌ها طی سالهای ۱۳۵۵ تا ۱۳۷۵ در شهرستان زنجان.

شرح		شهرستان زنجان	نقاط شهری	نقاط روستایی
۱۳۵۵	جمعیت	۳۴۵۳۳۳	۱۰۵۵۷۲	۲۳۹۷۶۱
۱۳۵۵-۶۵	رشد طبیعی٪	۲/۸۷	۲/۸۵	۲/۹
	جمعیت ۱۳۶۵	قابل انتظار	۱۳۹۸۲۷	۳۱۹۱۰۴
		واقعی	۲۲۳۰۴۹	۲۴۳۰۶۳
	رشد نهایی٪	۳/۰	۷/۷۶	۰/۱۳
	مهاجرت٪	۰/۱۳	۴/۹۱	-۲/۷۷
۱۳۶۵-۷۵	رشد طبیعی٪	۲/۳	۲/۵	۲/۱
	جمعیت ۱۳۷۵	قابل انتظار	۵۸۵۱۲۲	۲۸۵۵۲۱
		واقعی	۵۳۵۳۵۱	۲۹۷۸۹۵
	رشد نهایی٪	۱/۴۵	۲/۹۳	-۰/۱
	مهاجرت٪	-۰/۸۵	۰/۴۳	-۲/۲
۱۳۵۵-۷۵	رشد طبیعی٪	۲/۵۸۵	۲/۶۷۵	۲/۵
	رشد نهایی٪	۲/۲۴	۵/۳۲	۰/۰۱
	مهاجرت٪	-۰/۳۴۵	۲/۶۴۵	-۲/۴۹

شکل ۲ شدت مهاجرت (۱۳۶۵ - ۱۳۷۵)

شکل ۳ شدت مهاجرت (۱۳۵۵ - ۱۳۶۵)

علل مهاجرت روستایی

اگرچه بنا به اظهار ژان پیتیه علل مهاجرت روستایی - شهری را نمی‌توان به طور کامل بر شمرد، چراکه علتهای کلاف سردرگمی را تشکیل می‌دهند که در آن تمامی عناصر تحول اقتصادی و اجتماعی دنیای ما دخالت دارند (ژان پیتیه، ۱۳۶۹، ۱۳۴۶)، اما در این قسمت با استفاده از نتایج تحقیق انجام شده و پی‌گیری فرضیه‌های مورد نظر به طور مشخص مهم‌ترین علتهای مهاجرت روستایی در مهاجرت روستایی زنجان معرفی می‌شود؛

بر اساس نتایج بدست آمده از پرسشنامه‌های مهاجرتی، بیش از نیمی از مهاجران روستایی وارد شده به شهر زنجان (۵۱٪) طی سالهای ۶۵-۱۳۵۵ مهاجرت نموده‌اند که همزمان با اوج مهاجرت‌های روستایی - شهری در کشور است. ۲۵٪ مهاجران طی سالهای ۵۵-۱۳۴۵ و ۱۵٪ طی ۶۵-۷۵ مهاجرت کرده‌اند و ۹٪ نیز بعد از سال ۱۳۷۵ مهاجرت نموده‌اند. به‌طور کلی مهم‌ترین علتهای مهاجرت روستایی در زنجان را می‌توان در موارد زیر خلاصه کرد:

۱- کمبود آب

اگرچه استان زنجان در منطقه نیمه سردسیری قرار گرفته و دارای اقلیم نیمه مرطوب تا نیمه خشک است که بارندگی سالانه آن به طور متوسط به ۳۶۰ میلی متر می رسد. با این حال به دلیل عدم مهار آب های سطحی، در فصول گرم سال که همزمان با فعالیت های کشاورزی است، کمبود آب مسئله و معضلی است که سبب شده بخش عمده اراضی به صورت دیم کشت شده و یا به آیش گذاشته شود. علاوه بر این، شیوه های آبیاری پر مصرف نیز باعث هدر رفتن آب شده و نیاز به منابع بیشتر را شدیدتر می کند.

نتیجه نهائی کمبود منابع آب در روستاها، درآمد اندک روستاییان از طریق کشاورزی می باشد. از آنجا که منابع درآمد دیگری در روستاها وجود ندارد. بنابراین مهاجرت به شهر و رها کردن زمین ها و یا واگذاری به دیگران در قالب اجاره تنها راه چاره می باشد. مهاجران دهستانهای قره پشتلوی بالا و پایین واقع در شمال غربی زنجان، کمبود آب را مهمترین دلیل مهاجرت خود به شهر زنجان عنوان کرده اند. در دهستان های زنجانرود بالا و پایین واقع در جنوب و غرب زنجان، کمبود آب عامل دوم پس از کمبود امکانات زیستی و زیر بنایی بوده است. در دهستان معجزات واقع در جنوب شهر زنجان نیز کمبود آب، نداشتن طرح های مهار آب و فرسایش خاک دلایل اصلی مهاجرت ذکر شده است.

۲- کمبود زمین

مهم ترین منابع تولید و معیشت روستاییان زنجان زراعت، باغداری و دامداری می باشد که متکی بر زمین و آب است. متأسفانه طی دهه های گذشته اقدامات مهمی برای افزایش اراضی کشاورزی و تامین و مهار آب های سطحی در روستاهای زنجان به عمل نیامده است. براساس تحقیقات میدانی در دهستان های مختلف زنجان سرانه کشاورزی کمتر از یک هکتار (۰/۹۶ هکتار) برای هر روستایی می باشد که با توجه به آیش ۳۰٪ اراضی و کشت دیم در ۵۰٪ اراضی، درآمد ناچیزی برای کشاورزان به دست می دهد. در نتیجه، بسیاری از روستاییان به ویژه جوانان چاره ای جز مهاجرت به شهر برای کسب درآمد ندارند. در مجموع ۵۱٪ از پاسخ دهندگان نداشتن یا ناکافی بودن آب و زمین کشاورزی را مهمترین دلیل مهاجرت خود به شهر عنوان کرده اند.

۳- محرومیت و ضعف خدماتی

ضعف شدید خدمات زیربنایی و رفاهی در روستاهای زنجان یکی از دلایلی است که موجب مهاجرت افراد و خانواده ها می گردد. این ضعف خدماتی به ویژه در مورد روستاهای با فاصله زیاد از شهر زنجان به حدی است که می توان اصطلاح محرومیت را به کار برد.

مطالعه ای که رضوانی از وضع خدماتی و سطح برخورداری دهستان های زنجان با استفاده از ۲۷ شاخص اقتصادی، اجتماعی و کالبدی انجام داده است، محرومیت خدماتی و توسعه نیافتگی همه دهستان های زنجان به ویژه دهستان های غربی، جنوبی و شمال غربی استان و شهرستان زنجان را تأیید می نماید (رضوانی، ۱۳۸۳، ۸۰). در این میان تنها ۴ دهستان گیلوان و آبر (دور از مرکز) و بناب و زنجان رود بالا (مجاور مرکز) از وضعیت به نسبت مناسبی برخوردارند.

اگر روستاییان فقیر و بیکار برای کسب درآمد به شهر مهاجرت می کنند، روستاییانی که از وضع مالی متوسط یا بالایی برخوردارند، برای بهره مندی از خدمات و امکانات شهر برای خود و فرزندان شان مهاجرت می کنند. ۲۵٪ از مهاجران محرومیت های خدماتی را دلیل اصلی مهاجرت خود ذکر کرده اند.

۴- بیکاری و درآمد اندک

اگرچه آمارهای رسمی بیکاری در روستاهای استان زنجان را حدود ۶٪ نشان می‌دهد (۵/۷٪ در سال ۱۳۷۵) این رقم در مقایسه با متوسط روستاهای کشور (۹/۴٪)، آمار بیکاری کمتری را نشان می‌دهد، اما به این معنی نیست که مشکل بیکاری در روستاهای زنجان خیلی حاد نیست بلکه دلیل اصلی آن مهاجرت نیروهای جوان و آماده به کار است که در روستا باقی نمی‌مانند و جزء بیکاران جویای کار به حساب نمی‌آیند. از سوی دیگر، در روستاها بسیاری از فعالیت‌های تولیدی که عمدتاً کشاورزی هستند به صورت فصلی و دوره‌ای بوده و بقیه سال (به ویژه پاییز و زمستان) با رکود فعالیت‌های تولیدی روبرو هستند.

مهاجرت‌های ناشی از بیکاری - اعم از بیکاری آشکار، پنهان و کم کاری - در اغلب موارد ابتدا به صورت مهاجرت فصلی اتفاق افتاده و سپس به مهاجرت دائم تبدیل می‌شود. بیکاری در روستاها در اصل ناشی از عدم تطابق تحولات و رشد جمعیت روستاها با تحولات اقتصادی و شغلی آنان است. محدودیت منابع تولید کشاورزی موجب شده که مازاد جمعیت روستایی به دنبال شغل و منبع درآمد روانه شهرها شوند. ۱۷٪ از مهاجران پرسش شده، کسب درآمد بیشتر در شهر را دلیل اصلی مهاجرت خود ذکر کرده‌اند.

سایر عوامل

چهار عامل اصلی ذکر شده (کمبود آب، کمبود زمین، محرومیت‌های خدماتی، و بیکاری و ناکافی بودن درآمدهای کشاورزی) مهمترین دلایلی بوده و هستند که اکثریت مهاجرت‌ها را سبب شده‌اند. این چهار عامل علت ۹۳٪ مهاجرت‌های روستایی در شهرستان زنجان هستند. سایر دلایلی که برای مهاجرت به شهر ذکر شده عبارتند از: ازدواج در شهر (اعم از دختر و پسر)، تبعیت از فامیل، تصمیم به ادامه تحصیل، مشکلات خانوادگی و اختلاف با روستاییان، عوامل طبیعی مانند زلزله، خشکسالی، سیل، یخبندان و خسارت به کشاورزی، تحمل ناپذیری نظام سنتی اجتماع روستا برای جوانان.

جمع بندی نتایج

با توجه به تحقیق صورت گرفته در روستاهای زنجان، محدودیت و کمبود آب (به خاطر عدم مهار آب‌های سطحی و عدم اجرای طرح‌های آبخیزداری)، محدودیت خاک (به علت ناهمواری زمین، فرسایش شدید و تقویت نشدن زمینهای کشاورزی)، به همراه روش‌های آبیاری ناصحیح، و همچنین عدم آموزش و ترویج در بخش کشاورزی، همراه با محرومیت‌های خدماتی از عوامل درونی مهاجرت‌های روستایی است. وجود بخش خدمات در شهر به ویژه در قسمت ساختمان، امکان دستیابی به درآمد بیشتر، ادامه تحصیل و بهره‌مندی از سایر خدمات رفاهی، جاذبه‌ای در شهرها ایجاد نموده و مهاجرت‌های روستایی را تشدید می‌کند.

به نظر می‌رسد دافعه‌های روستا قویتر از جاذبه‌های شهر عمل نموده است چرا که تنها ۳/۷٪ از مهاجرین دارای درآمد مستمر در شهر بوده‌اند. در نتیجه، تمامی مهاجرین نمونه‌گیری شده نسبت به جامعه شهری زیر خط فقر زندگی می‌کنند. به عبارت دیگر مهاجرین نتوانسته‌اند در جامعه شهری زندگی مرفه‌ای برای خود و خانواده‌هایشان فراهم نمایند.

همچنین، دوری یا نزدیکی به شهر زنجان به عنوان تنها مرکز شهری پیشرفته در این ناحیه تأثیر مشخصی در تشدید یا کاهش مهاجرت روستایی نداشته است. چرا که در دوره ۶۵-۱۳۵۵ سه دهستان انگوران، آب‌بر و دستجرده که در فواصل دور نسبت به شهر زنجان قرار دارند، مهاجر پذیر بودند و بقیه دهستان‌های دور و نزدیک همگی مهاجر فرست بودند.

از لحاظ شدت مهاجرت ها نیز نظم خاصی دیده نشده و در دوره اول (۶۵-۵۵) دهستان های گیلوان و دستجرده که دور از مرکز هستند، با مهاجرت اندک ولی بقیه دهستان های دور و نزدیک با مهاجرت های شدید روبرو بودند. در دوره دوم (۷۵-۶۵) همه دهستان ها اعم از دور یا نزدیک مهاجرت های شدید و زیاد داشته اند. نتیجه این که با تحقیق انجام شده در شهرستان زنجان، عامل دوری از مرکز شهری تأثیری در افزایش و یا کاهش مهاجرت روستاییان به شهرها نداشته است و بنابراین، فرضیه سوم مطرح شده در طرح تحقیق، با واقعیت هماهنگی ندارد؛ اما فرضیه های اول و دوم این تحقیق (ضعف منابع تولید روستایی و کمبود امکانات زیر بنایی و رفاهی) به اثبات رسیده است.

منابع

- ۱- پاپلی یزدی، محمد حسین و احمد فدایی (۱۳۶۶) مهاجرت های روستایی خراسان، فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، سال دوم شماره ۲، شماره پیاپی ۶، صص ۱۲۳-۷۷.
- ۲- پیتیه، ژان (۱۳۶۹) مهاجرت روستاییان، ترجمه محمد مومنی کاشی، تهران، انتشارات سازمان انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی.
- ۳- جلالیان، حمید (۱۳۷۹) راهبرد توسعه پایدار در سامان دهی فضای جغرافیایی مطالعه موردی شهرستان طارم در استان زنجان، پایان نامه دکتری، دانشگاه تهران.
- ۴- رضوانی، محمدرضا (۱۳۸۳) تعیین و تحلیل برخورداری نواحی روستایی استان زنجان، مجله پژوهش های جغرافیایی، سال سی و ششم، شماره ۵۰.
- ۵- زنجان، حبیب ا...: (۱۳۸۰) مهاجرت، تهران، انتشارات سمت.
- ۶- سازمان مدیریت و برنامه ریزی استان زنجان (۱۳۷۸) آمار نامه استان زنجان.
- ۷- سازمان مدیریت و برنامه ریزی استان زنجان (۱۳۷۵) شناسنامه آبادیهای استان زنجان.
- ۸- سعیدی، عباس (۱۳۷۷) مبانی جغرافیایی روستایی، تهران، انتشارات سمت.
- ۹- طاهرخانی، مهدی (۱۳۸۰) تحلیلی بر عوامل موثر در مهاجرت های روستایی - شهری؛ فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، سال شانزدهم، شماره ۳، شماره پیاپی ۶۲ صص ۹۳-۶۷.
- ۱۰- مرکز آمار ایران (۱۳۷۵) سرشماری عمومی نفوس و مسکن، استان زنجان.
- ۱۱- مرکز آمار ایران (۱۳۶۵) سرشماری عمومی نفوس و مسکن، استان زنجان.
- ۱۲- مهدوی، مسعود (۱۳۷۷) مقدمه ای بر جغرافیای روستایی ایران، جلد اول، تهران، انتشارات سمت.
- ۱۳- مهدوی، مسعود، مجتبی قدیری معصوم و بهروز محمدی یگانه (۱۳۸۳) نقش عوامل جغرافیایی طبیعی در ناپایداری و مهاجرت های روستایی استان زنجان، مجله پژوهش های جغرافیایی، سال سی و ششم، شماره ۴۹.
- ۱۴- مهندسین مشاور هامون یک (۱۳۸۰) طرح ساماندهی فضاها و مراکز روستایی استان زنجان، معاونت عمران و صنایع روستایی وزارت جهاد کشاورزی.

15- Anderson, jock R. (2002) Risk in Rural Development: Challenges for Managers and Police makers. Rural Development Department, World Bank.

16- Fawcett T. James et al (1982), Reasons for Moving and Migration Behavior, world Development, Vol. 10, No.4, PP.98-129.